

אחת הפרשות המרתקות בהיסטוריה של ארץ-ישראל היא פרשת התנחלותם של שבטי ישראל. החוקרים מתמודדים עם תקופה סוערת זו בצורה אינטנסיבית זה עשרות שנים, ועדיין היא נשארה מן הבעייתיות והשנויות במחלוקת בתולדות הארץ. בנסיון לשחזר את תהליך ההתנחלות, התגבשו בשנות העשרים והשלושים שתי אסכולות מרכזיות: האחת, שדוברת הכולט היה אולברייט, הציגה אותו ככיבוש צבאי אחיד תוך הריסת ערים כנעניות; והשנייה, של א' אלט ותלמידיו, תיארה אותו כתהליך איטי והדרגתי של חדירה שקטה אל האזורים ההרריים, הפחות מיושבים בעת ההיא, של הארץ. בשנים האחרונות נוספה עליהן גישה שלישית, היא האסכולה הסוציולוגית של מנדנהול וגוטוולד, שחיפשה את ראשיתו של ישראל ברבדים המנוצלים של המערכת החברתית של ערי המדינה הכנעניות.¹ המקור המקראי והחפירות שנערכו בתילים המרכזיים של הארץ, כולל במקומות שנוכחים בפרשת הכיבוש, לא פתרו את הקושיות הסבוכות הקשורות בתהליך ההתנחלות, ולמעשה חילוקי-הדעות לא רק שלא נתקחו במשך השנים, אלא אף הלכו והעמיקו.

נות, תלמידו של אלט, היה הראשון שהצביע על כך, כי אין לחפש את הפתרונות בתילים הגדולים של מישור החוף, השפלה והעמקים, שהיו מחוץ לתחומי ההתנחלות הישראלית, אלא באזורי ההתנחלות עצמם, כלומר בראש וראשונה בשטחים ההרריים של הארץ;² ובעקבותיו הלכו מאוחר יותר חוקרים נוספים מתומכי אסכולת אלט ומבעלי הגישה הסוציולוגית כאחד.³ במשך השנים נתגבשה אפוא הדעה, שלא באה אולי לידי ביטוי ברור מספיק בכתובים, כי עתידו של מחקר ההתנחלות טמון בעבודות השטח המשלבות סקרים

* מאמר זה מציג שני נושאים מתוך חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של המחבר, 'חפירות עובת צרטה והתנחלות הישראלית בהר', אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ג [להלן: פינקלשטיין, חפירות והתנחלות]. יד יצחק בן-צבי סיעה בהכנת העבודה.

1 על שלוש האסכולות אודות ההתנחלות ראה: M. Weippert, *The Settlement of the Israelite Tribes in Palestine*, London 1971, pp. 5-62; J.A. Soggin, *Old Testament and Oriental Studies*, Rome 1975, pp. 1-30; J.M. Miller, 'The Israelite Occupation of Canaan', J.H. Hayes & J.M. Miller (eds.), *Israelite and Judaeon History*, London 1977, pp. 268-279; R. de Vaux, *The Early History of Israel*, Philadelphia 1978, pp. 476-487; N.K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh*, New York 1979, pp. 192-219.

2 M. Noth, 'Grundsätzliches zur geschichtlichen Deutung archäologischer Befunde auf dem Boden Palästinas', *Palästinajahrbuch [=PJB]*, 37 (1938), p. 21

3 למשל: 'י אהרוני, ארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים 1978, עמ' 142; N.K. Gottwald, 'Were the Early Israelites Pastoral Nomades?', *Biblical Archaeology Review [=BAR]*, IV(2) (1978), p. 6

ארכיאולוגיים מקיפים של יחידות גיאוגרפיות-היסטוריות מגובשות עם מחקרים סביבתיים. כיום ברור, כי רק כיוון זה יכול לתת למחקר את המימד החשוב ביותר, שהיה חסר כל השנים, והוא תמונה מלאה של עוצמת ההתיישבות הישראלית ברחבי הארץ. אהרוני, בעבודותיו בגליל העליון בשנות החמישים, היה חלוץ בעבודות שטח ממין זה, ובשנים האחרונות חלה תנופה גדולה של מחקר, בחפירות ובסקרים, גם בלב אזור ההתנחלות — ההר המרכזי של ארץ-ישראל.⁴

הצטברות הנתונים מן הסקרים המקיפים מאפשרת לנסות ולערוך עתה, לראשונה, סיכום של עוצמת ההתנחלות, סיכום שבלעדיו אין למעשה אפשרות להתקדם בשחזור התהליכים היישוביים וההיסטוריים שפקדו את הארץ בתקופת הברזל א'. לנתונים המעניינים, שיפורטו בהמשך, יש השלכות מפליגות על כל תחום של מחקר ההתנחלות, בעיקר בשאלות הקשורות באופיו של התהליך ובמקורה של האוכלוסיה שהתיישבה אז בהר.

עוצמת ההתנחלות — נתוני השטח

לפני שנתחיל בסקירה אזורית של מצב ידיעותינו על הנתונים הארכיאולוגיים, ברצוננו להעיר כמה הערות מתודיות חשובות:

א. הדיון יערך בצורה רגיונאלית, מדרום לצפון. לא נעסוק כלל במצב כבמת עבר-הירדן, שכן מאזור זה פורסמה עד כה רק עבודה 'מודרנית' אחת,⁵ גם היא בצורה חלקית, ובסך-הכל מבחינה ארכיאולוגית, עדיין רב בו הסתום על הידוע. כמובן לא נדון במצב היישובי ברוב החלקים של מישור החוף, השפלה והעמקים — החבלים הכנעניים והפלשתיים שנשארו מחוץ לתחומי ההתיישבות הישראלית בתקופת הברזל א'. לא נתייחס, לפיכך, לשכבות בנות הזמן בתילים, כמו גזר ומגידו, וגם לא לאתרים קטנים, דוגמת עפולה, תל קירי ותל קדש (בעמק יזרעאל), שבהם נתגלו יישובים מן התקופה הנדונה — גם הם היו שייכים, לפי מיטב הכרתנו, למערכת היישובית הכנענית של העמקים. בעניין זה מקובלים עלינו דבריו של דותן, חופר האתר של עפולה, כי המקום 'היה מיושב אוכלוסיה אוטונומית כנענית ואין לחשוב על אוכלוסיה ישראלית בחלק זה לפני שנכבשו בית-שאן ומגידו'.⁶ מאידך, נרחיב מעט את הדיון באזורים שהיו בעבר במוקד מחקר ההתנחלות — בקעת באר-שבע והגליל העליון.

4 י' אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז, עמ' 8-34, 115-119; על עבודתו של צ' גל בגליל התחתון ראה: צ' גל, רמת יששכר, תל-אביב תש"ס; הנ"ל, 'הגליל התחתון בתקופת הברזל', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ג.
ידיעות ראשונות על הסקר של זרטל במנשה ראה: חדשות ארכיאולוגיות, סט-עא (תשל"ט), עמ' 47-48; שם, עז (תשמ"ב), עמ' 53-56. על עבודתנו בארץ אפרים ראה פינקלשטיין, חפירות והתנחלות, פרק ד'. מעבודותיהם של ר' פרנקל בגליל המערבי, א' עופר בהר יהודה ו' דגן בשפלה טרם התפרסם דבר.

5 S. Mittmann, *Beiträge zur Siedlungs und Territorialgeschichte des nördlichen Ostjordanlandes*, Wiesbaden 1970

6 מ' דותן, 'חפירות עפולה', עתיקות, א (תשט"ז), עמ' 45. ראה לאחרונה גם Z. Gal, 'The Settlement of Issachar Some New Observations', *Tel Aviv*, 9 (1982), pp. 80-81

ב. בתקופת הברזל א' התיישבו באזורים אחדים של הארץ גורמים אתניים נוספים. היסוד האחד, שאין קושי להגדירו מבחינה תרבותית, הוא הפלשתי. ידיעות היסטוריות מלמדות, כי בשרון התיישב גורם אחר מבין גויי הים, שאין באפשרותנו ליחדו כרגע מבחינת תרבותו החומרית, וייתכן כי תהליכי-התיישבות של גורמים לא-ישראליים נוספים התרחשו בחבלים אחרים של הארץ, כמו אזורים מסוימים בגליל. למרות הספק בזהויים האתני של המתישבים בחבלים אלה, נדון ברשימה זו גם בהם.⁷

ג. האינטנסיביות של הסקרים באזורים השונים שיוזכרו להלן אינה שווה. יש ביניהם שנסקרו בצורה כמעט מלאה, כמו למשל בקעת באר-שבע, הגליל המערבי וחלקים מן הגליל התחתון; אחדים נבדקו בצורה יסודית למדי, כמו הגליל העליון, מנשה ואפרים; ובאחרים ידיעותינו חלקיות בלבד. במסקנותינו הבאנו, כמובן, עניין זה בחשבון. תוצאותיהם של רוב הסקרים הנערכים עתה טרם פורסמו, והסתפקנו בתונוים מספריים ראשוניים אודות אתרי התקופה הנדונה שהעמידו לרשותנו, באדיבותם הרבה, חברינו הסוקרים.⁸

ד. במידת האפשר, נשתדל להעיר בקיצור על דגם התיישבות ביחידות הנוף המשניות של חבלי הארץ בהם נעסקו. לנושא זה יש, כפי שנראה בהמשך, השלכות חשובות על הבנת התהליכים היישוביים בתקופת ההתנחלות.

ה. כידוע, עד כה כמעט לא נעשה ניסיון (ובמידה רבה לא היה אפשר) להבחין בצורה מניחה את הדעת בדקויות כרונולוגיות בקיראמיקה של אתרי ההתנחלות. לעניין זה יש, מטבע הדברים, השפעה חשובה על הבנתם של התהליכים היישוביים; שכן מובן, כי רצוי שלא לדון בנשימה אחת בפרישתם של אתרים מראשית המאה הי"ב, למשל, עם אתרים משנת 1000 לערך (שהקיראמיקה הנלקטת בהם בסקר תוגדר, בדרך-כלל, גם היא כשייכת לתקופת הברזל א').

על-סמך הצטברות נתונים מחפירות ומסקרים, ניסינו עתה להבדיל לפחות בין קדום ומאוחר בתקופת הברזל א'.⁹ עם כל הסיכונים הכרוכים בהבחנה זו, ברור כי בלעדיה לא נוכל להתקדם בניחות תהליכי ההתנחלות.

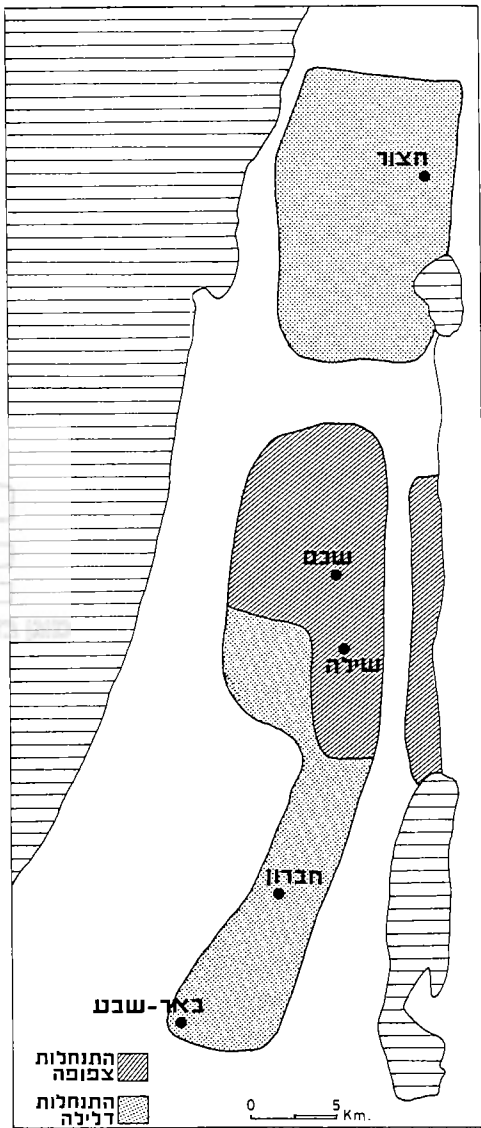
בקעת באר-שבע

בעשרים השנים האחרונות היינו עדים לפעילות ארכיאולוגית מואצת בבקעת באר-שבע, שכללה שבע חפירות גדולות וסקר. המידע הרב שהלך והצטבר איפשר לאהרונן, שהיה קשור לרוב המחקרים האלה, לנסות ולערוך לפני שנים אחדות סיכומים של תולדות התיישבות באזור. את ההתנחלות הישראלית בבקעת באר-שבע הוא תיאר כ'גל יישובי צפוף שנתגלה בכל האתרים הקדומים יותר ובמקומות שלא היו בהם יישובים מעולם ...

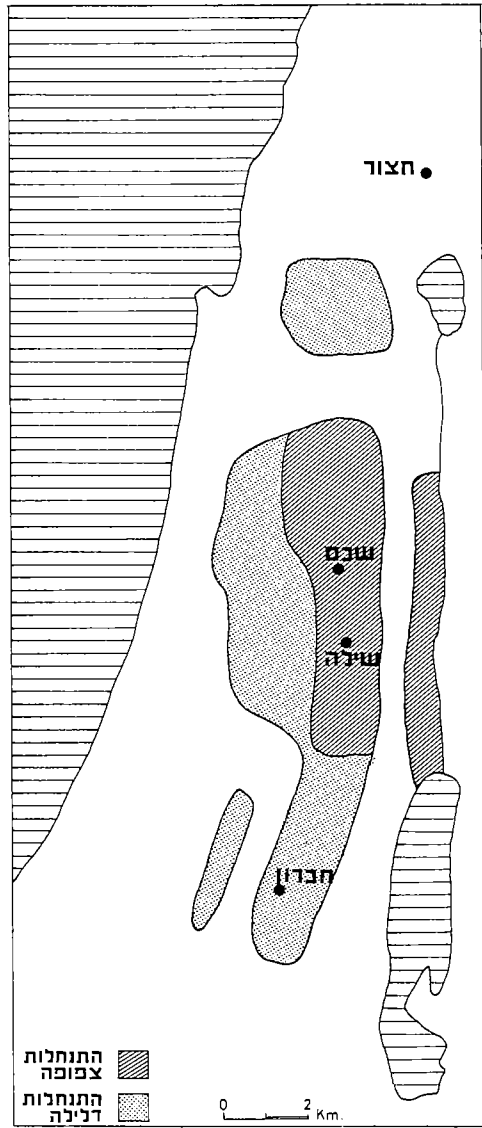
7 על הקריטריונים להגדרת אתר כ'ישראלי' ראה: מ' כוכבי, 'הכיבוש וההתנחלות — כיצד ומתי', עת-מול, ז (תשמ"ב), עמ' 5; פינקלשטיין, חפירות והתנחלות, עמ' 95-98.

8 תודתי נתונה על כך לא' זרטל, ר' פרנקל וא' עופר. הנתונים מעודכנים לתחילת שנת 1984.

9 ראה פינקלשטיין, חפירות והתנחלות, עמ' 160-161 וכן A. Mazar, 'Giloh: An Early Israelite Settlement Site Near Jerusalem, *Israel Exploration Journal*, 31 (1981), p. 35

התפרסות האוכלוסייה הישראלית בשלהי תקופת ההתנחלות

התפרסות האוכלוסייה הישראלית בשלב מוקדם של תהליך ההתנחלות

נוסדה עתה שרשרת של יישובים מבוססים שפתחו תקופת פריחה יישובית...¹⁰ ובאשר לתאריך ההתנחלות ציין, כי 'בכל אחד מן המקומות בנגב שבהם נערכו חפירות ארכיאולוגיות נקבעה תחילתו של היישוב הישראלי בשלהי המאה הי"ג או במשך המאה הי"ב לפסה"נ'.¹¹ נראה, כי הערכתו של אהרונאי את עוצמת ההתנחלות בבקעה הושפעה מן הרושם העז שיצר היישוב הגדול והמפותח שנחשף בתל משוש, וכי קביעתו הכרונולוגית הסתמכה על החומר הקיראמי הקדום יחסית שנתגלה בשכבה III באותו אתר ובעיקר על החרפושיית שנמצאה במקום ושוארכה לימיו של סתי ה-II.¹² גישתו של אהרונאי הושפעה, ללא ספק, גם מתפיסתו הכוללת לגבי תהליך ההתנחלות הישראלית בזמנו.

דומה, כי יש מקום להערכה מחודשת של תמונת ההתנחלות בבקעה, הן מבחינת עוצמתו של התהליך היישובי והן מבחינת זמנו. כיוון שמימצאי החפירות באזור שימשו לרבים מודל להבנת תהליך ההתנחלות, יש להרחיב בסקירה בנקודה זו. הגישה החדשה נובעת בראש וראשונה מהערכה שונה של מימצאי תל משוש (בעיקר אמורים הדברים בשכבה II) – האתר החשוב והגדול ביותר בבקעה בתקופת הברזל א'. ייחוסו לאובלוסיה הישראלית התבסס למעשה על כך שנחשפו בו כתי ארבעה מרחבים¹³ ועל הערכה מוגזמת של עוצמת ההתנחלות באזור. חופרי האתר הבחינו כמובן בייחודו: גדולו, הארכיטקטורה המפותחת שלו שבה סממנים מצריים-כנעניים, והקיראמיקה המגוונת, הכוללת בין היתר טיפוסים חופיים, מדיניים ופלשתיים, אשר מעידה על קשרי-מסחר ענפים.¹⁴ כל אלה מלמדים, כי היה זה מרכז גדול וחשוב ששגשג על דרכי הדרום. אלא שתל משוש שונה בתכלית כמעט בכל מאפייניו מאתרי ההתנחלות הישראליים בהר וגם מאלה של הבקעה עצמה (לכן קשה לקבל את קביעתו של אהרונאי, כי 'תל משוש, אם כי הוא הגדול שביישובי הנגב בתקופה זו, היה טיפוסי לאזור כולו'.¹⁵) ולפיכך גרס כוכבי בצדק, כי משוש לא היה יישוב ישראלי כלל ועיקר (והציע לזהותו עם עיר עמלק הנזכרת במקרא.¹⁶) גם התאריך המוקדם להתנחלות

10 'אהרונאי, 'הנגב בתקופה הישראלית', א' שמואלי ו' גרודס (עורכים), ארץ הנגב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 211. כמרכן ראה: Y. Aharoni, V. Fritz & A. Kempinski, 'Excavations at Tel Masos (Khirbet el-Meshāsh), Preliminary Report on the Second Season, 1974,' *Tel Aviv*, 2 (1975), p. 118; Y. Aharoni, 'Nothing Early and Nothing Late. Re-writing Israel's Conquest', *Biblical Archaeologist* [=BA], 39(1976), p. 74

11 'אהרונאי, 'הנגב וספר המדבר הדרומי', א' מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, ימי המלוכה – היסטוריה מדינית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 202. עוד ראה, בין היתר, אהרונאי (לעיל, הערה 10) – 'הנגב בתקופה הישראלית', עמ' 211; Y. Aharoni, 'The Settlement of the Tribes in the Negev – A New Picture', *Ariel*, 41(1976), p. 7

R. Giveon, 'A Monogram Scarab from Tel Masos', *Tel Aviv*, 1(1974), pp. 75-76 12
אהרונאי (לעיל, הערה 4), עמ' 145. 13

14 א' קמפינסקי ואחרים, 'חפירות בתל משוש – סכום שלוש עונות החפירה', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 176; אהרונאי (לעיל, הערה 11) – 'לא מוקדם ולא מאוחר', עמ' 67; A. Kempinski & V. Fritz, 'Excavations at Tel Masos (Khirbet el Mashash), Preliminary Report on the Third Season, 1975', *Tel Aviv*, 4(1977), p. 146; A. Kempinski, 'Tel Masos', *Expedition*, 20(1978), pp. 33-36
אהרונאי (לעיל, הערה 11) – 'התנחלות השבטים בנגב', עמ' 13-14. 15

16 מ. קוהאבי, 'Rescue in the Biblical Negev', *BAR*, VI(1) (1980), p. 27
תל משוש מערעת חלק גדול מהשקפותיו של פריץ אודות ההתנחלות: V. Fritz, 'Die

בבקעה, בו נקט אהרוני, אינו עומד במבחן הביקורת: הקיראמיקה של האתרים שיוזכרו להלן, זמנה הוא המאה הי"א לפני-הספירה, ואת החרפוּשית של תל משוש (שלא בהכרח משפיעה על ענייננו), אפשר לתארך גם אחרי ימי סתי ה-II.¹⁷

נבחן עתה בקיצור את אתרי בקעת באר-שבע אחד לאחד:

תל אסדר שכבה III — זמנה של שכבה זו המאה הי"א לפני-הספירה.¹⁸ קשה לקבוע, אם המקום שייך למסגרת היישובית של בקעת באר-שבע או למערך האתרים שהתקיימו בתקופה זו בהר-הנגב. מטעמים שונים, שלא יפורטו כאן, אנו נוטים לאפשרות השנייה.¹⁹ ערד שכבה 12 — זו שכבת היישוב הראשונה באתר בתקופת הברזל. נחשפו חלקי-מבנים ספורים, בהם ניכרים שלושה שלבים: השניים הראשונים תוארכו למאה הי"א והאחרון למחצית הראשונה של המאה העשירית לפני-הספירה.²⁰

באר-שבע — שכבות VII-IX שייכות לתקופת הברזל א'. בתחילה תוארכה השכבה הקדומה למאות י"ג-י"ב לפני-הספירה,²¹ אך עתה, לקראת הפרסום הסופי של השכבות הנדונות, נקבע תאריךן מאמצע המאה הי"ב עד סוף המאה הי"א לפני-הספירה;²² נציין, כי למעשה, מבחינה קיראמית, אין מניעה להוריד את תאריך ראשית הפעילות באתר עוד יותר. תל משוש שכבה I — בשכבה זו, שתוארכה לסוף המאה הי"א — ראשית המאה העשירית לפני-הספירה,²³ חל שינוי דרסטי באופיו של היישוב,²⁴ ואפשר אולי לשייך אותה להתיישבות הישראלית באזור בסוף המאה הי"א לפני-הספירה. בערוער, בתל מלחתה ובתל עירא לא נתגלו שרידים מן התקופה הנדונה,²⁵ וגם בסקר שערכו בבקעה בית-אריה, עיטם ולדרמן בשנת 1978/9 לא נמצא ולו יישוב אחד מתקופת הברזל א'.²⁶ ניתן לסכם ולקבוע, כי

Kulturhistorische Bedeutung der früheisenzeitlichen Siedlung auf der Hirbet el Msas und das Problem der Landnahme', *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* [=ZDPV], 96(1980), pp. 121-135; V. Fritz, 'The Israelite "Conquest" in the Light of Recent Excavations at Khirbet el-Meshash', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* [=BASOR], 241(1981), pp. 61-73

B. Brandl, 'The Tel Masos Scarab: A Suggestion for a New Method for the Interpretation of Royal Scarabs', *Scripta Hierosolymitana*, XXVIII (1982), pp. 371-405

17 מ' כוכבי, 'חפירות תל אסדר', עתיקות, ה (תשכ"ט), עמ' 16.

18 ראה פינקלשטיין חפירות והתנחלות, פרק ו-2.

19 מרים אהרוני, 'דו"ח קיראמי פרלימינרי על שכבות 11-12 במצודת ערד', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 192-181.

20 Z. Herzog, 'Beer-Sheba of the Patriarchs', *BAR*, VI(6) (1980), p. 18

21 Z. Herzog, 'Enclosed Settlements in the Negev and the Wilderness of Beer Sheba', *BASOR* [in print]

22 קמפינסקי ואחרים (לעיל, הערה 14), עמ' 177.

23 ראה טבלה, שם, עמ' 158.

24 V. Fritz, 'Erwägungen zur Siedlungsgeschichte des Negeb in der Eisen I Zeit (1200-1000 v. Chr.) im Lichte der Ausgrabungen der Hirbet el-Msas', *ZDPV*, 91(1975), p. 33 לתל מלחתה, במקום אחד (חדשות ארכיאולוגיות, מ [תשל"א], עמ' 35) צוין, כי נמצאו שם חרסים, שלא בשכבה, שזמנם המאה הי"א לפני-הספירה. אהרוני הירבה להסתמך על עדות זו (למשל, אהרוני, פריץ וקמפינסקי [לעיל, הערה 10], עמ' 118), אלא שבהמשך הסתבר, כי לא היה במקום יישוב לפני המאה העשירית לפני-הספירה (ידיעה בעל-פה מן החופר, מ' כוכבי).

25 ד' עיטם, 'מצודות' הר הנגב — אתרי התיישבות, קדמוניות, 50-49 (תשמ"ט), עמ' 57.

בקעת באר-שבע היתה מיושבת בתקופה הנדונה בדלילות מפתיעה. במאה הי"ב לפני הספירה התקיימו בה רק היישוב הגדול של תל משוש, שאינו שייך, כאמור, לתופעה ההיסטורית-יישובית המעסיקה אותנו כאן, ואולי גם יישוב דל בבאר-שבע. במאה הי"א, למעשה בעיקר לקראת סופה, היו בבקעה שניים-שלושה יישובים ישראלים קטנים – ערד, באר-שבע ואולי גם משוש I.²⁷ תמונה זו מתיישבת היטב, כפי שנראה בהמשך, עם העובדה שגם בחבלי הדרום האחרים היתה ההתנחלות דלילה ביותר.

הר-יהודה

ידיעותינו הארכיאולוגיות אודות הר-יהודה בתקופת הברזל א' שאובות משתי חפירות – בית-צור וגילה, ומתוצאות הסקר של שנת תשכ"ח.²⁸ הסקר מלמד כי שלושה אתרים שהיו מיושבים בתקופה זו, ששטחם 6-8 דונם, לא המשיכו להתקיים בתקופת הברזל ב'.²² אתרים אחרים יוחסו ל'תקופה הישראלית'. לא צוין אם נמצאה באחרונים גם קיראמיקה אינדיקטיבית לתקופת הברזל א', אך עמיחי מזר ציין במקום אחד, שחרסים כאלה נלקטו רק במיעוטם.²⁹ בסקרים שערכים בשנים האחרונות באזור עמיחי מזר ואבי עופר לא נתגלו אתרים נוספים מן התקופה הנדונה,³⁰ וגם בהרי-ירושלים (ממערב לעיר) לא ידוע עד כה ולו אתר ברזלי קרום אחד. התמונה הכללית המצטיירת מן הסקרים מצביעה אפוא על מיעוט מפתיע של אתרי התנחלות בשטח הגדול של הר-יהודה. פרישתם של האתרים בשטח ראויה לציון: עשרה מתוך ה-25 שהוזכרו לעיל (כאמור, לא כולם יש מימצא מובהק מן התקופה הנדונה), שהם 40 אחוז, נמצאים כמזרח במת-ההר ובדרומה, סמוך לגבול המדבר, רק ארבעה ממוקמים באשדות המערביים של ההר ו-11 נמצאים על גבי-ההר. מבחינה כרונולוגית, כל אשר ביכולתנו לציין הוא, שהקיראמיקה שפורסמה מבית-צור ומגילה שייכת, ככל הנראה, לשלב מוקדם של התקופה.

שפלת-יהודה

בשפלה, להבדיל מן ההר, היה יישוב צפוף יחסית בתקופת הברונזה המאוחרת. למרות שהדגם היישובי-אתני של חבל-ארץ זה בתקופת הברזל א' עדיין לא נתבהר דיו, ברור כי בעיקרו של השטח ישבו פלשתים לאורך רוב התקופה. העובדה, כי בסקר שעורך יהודה דגן באזור מזה שנים אחדות לא נתגלו כלל אתרי התנחלות מן הטיפוס המוכר באזורים אחרים של הארץ,³¹ מחזקת את הידוע מן המקרא – לאמור, לא היתה בו אז תנופת התיישבות ישראלית. רק במזרחה של השפלה, למרגלות ההר, היתה אולי התנחלות ישראלית מוקדמת

27 את האתרים שסקר גופנא ממערב לבאר-שבע (ר' גופנא, 'אתרים מתקופת הברזל בין באר-שבע ותל אל-פרעה', ידיעות, כח [תשכ"ד], עמ' 236-246), אפשר אולי לתארך גם לסוף המאה הי"א לפני-הספירה, אלא ששיוכם האתני ממילא אינו ברור.

28 מ' כוכבי, 'הסקר בארץ יהודה', מ' כוכבי (עורך), יהודה ושומרון וגולן סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 17-89.

29 ע' מזר, 'אתר מראשית ההתנחלות הישראלית בסביבת ירושלים', קדמוניות, 49-50 (תש"ם), עמ' 34.

30 על-פי מידע בעל-פה שמסרו לי הסוקרים.

31 על-פי ידיעה בעל-פה שמסר לי י' דגן.

וקצרת ימים באתרים בודדים — הכוונה לשלבי היישוב המאוחרים לתקופת הברונזה המאוחרת וקודמים להתיישבות הפלשתים, שנחשפו בתל בית-מרסים ובבית-שמש.³²

מדבר-יהודה

בסקר של תשכ"ח דווח על 20 אתרים מתקופת הברזל א', רובם מיבנים בודדים ומיתחמים עגולים וסגלגלים.³³ אך בבדיקה שערכנו בקופסאות החרסים של יותר ממחצית האתרים האלה לא מצאנו ולו חרס אינדיקטיבי אחד מתקופת הברזל א'. גם בסקרים שערכו לאחרונה זהה הירשפלד ויוסף פטריק בצפון מדבר-יהודה לא נתגלו אתרי ההתנחלות.³⁴

הר-בנימין

שלושת האתרים המרכזיים של הר-בנימין בתקופת הברזל א' — תל אל-פול, תל נצבה וגבעון — נחפרו. מתוספים אליהם הנתונים שהועלו בסקר של תשכ"ח;³⁵ נתגלו אז עוד 8 אתרים מן התקופה הנדונה, שפרישתם בשטח מעוררת עניין: 7 מהם, שהם כמעט 90 אחוז, מצויים במזרחו של האזור, בספר המדבר (והם 28 אחוז מכלל אתרי ספר המדבר בבנימין, בעוד שבגב-ההר מהווה האתר האחד רק 3 אחוזים מכלל האתרים שנבדקו. בתקופת הברזל ב' מהווים אתרי ספר המדבר רק 53 אחוז מכלל אתרי בנימין). אמנם הסקר לא היה מלא, והאשדות המערביים של בנימין כמעט שלא נסקרו, אך מספרים אלה מצביעים על נגמה מעניינת של ריכוז אתרים במזרחה של ארץ בנימין. מימצאי החפירות בתל אל-פול ובתל נצבה מלמדים כי ההתנחלות בבנימין זמנה קדום.

ארץ אפרים

מאז 1980 אנו עורכים סקר מקיף בארץ אפרים, סקר שהוא חלק ממחקר אזורי הכולל גם את החפירה בשילה.³⁶ עד כה נתגלו בחבל-ארץ זה 85 אתרים מתקופת הברזל א' (כולל האתרים החפורים — בית-אל, העי וחרכת רדנה), 92 יחד עם אתרי סביבת עזבת צרטה.³⁷ 39 אתרים

32 תל בית-מרסים B1 ושלכ ממגורות בין שכבות IVB ו-III בבית-שמש. קמפינסקי הציע לשייך את תל ציפור שבמערב השפלה לגל ההתנחלות הישראלי: א' קמפינסקי, 'בעל פרצים והתמודדות האסכולות בעניין ההתנחלות', קדמוניות, 53-54 (תשמ"א), עמ' 64; קמפינסקי ופריץ (לעיל, הערה 14), עמ' 144, הערה 7. אין לקבל זאת הן משום שהאתר ממוקם באזור בו אין כלל אתרי התנחלות והן משום שבמימצא שנתגלה במקום אין כל רמז לשיוכו לגל היישובי הישראלי.

33 פ' בר אדון, 'הסקר במדבר יהודה ובבקעת יריחו', סקר ארכיאולוגי (לעיל, הערה 28), עמ' 90-149. 34 על-פי מידע בעל-פה שמסרו לי החופרים.

35 ד' קלאי, 'הסקר בארץ בנימין ובהר אפרים', סקר ארכיאולוגי (לעיל, הערה 28), עמ' 151-193.

36 הסקר בארץ אפרים והחפירות בשילה נעשים על-ידי המחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן. בסקר נטלו חלק גם תלמידים מן המחלקה ללימודי ארץ-ישראל במכללת בית ברל. ש' בונימוביץ וצ' לדרמן משתתפים במחקרים אלה. על אתרי תקופת הברזל א' באזור הסקר ראה פינקלשטיין, חפירות והתנחלות, פרק ד.

37 על ההתנחלות בסביבת עזבת צרטה שבמערב ארץ אפרים ראה: M. Garsiel and I. Finkelstein, 'The Westward Expansion of the House of Joseph in the Light of the 'Izbit Sartah Excavations'', *Tel-Aviv*, 5 (1978), pp. 192-198. פינקלשטיין, 'ההתיישבות בהדרום ההר בתקופת ההתנחלות השופטים לאור חפירות עזבת צרטה', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 33-38.

מתוך ה-85 נוסדו ככל הנראה כבר בראשית התקופה. בתחילת תהליך ההתנחלות התרכזו רוב הפעילות בספר המדבר ובגב-ההר (יחד כ-75 אחוז מן האתרים) ובשלבם מתקדמים של התקופה היא התפשטה גם אל האשדות המערביים והדום-ההר. 22 מן האתרים הוגדרו על-ידינו ככפרים גדולים (שטחם 5-6 דונם ויותר), 17 מן האתרים היו כפרים קטנים (3-4 דונם לערך) ו-38 הוגדרו כבתים בודדים.

עבודתנו בארץ אפרים תשמש להלן כבסיס לדיונים בדגם ההתיישבות הישראלית ובעוצמתה.

הר-מנשה

הסקר שעורך בשנים האחרונות ארם זרטל בהר מנשה³⁸ מצביע על כך שההתיישבות בחבל ארץ זה בתקופת הברזל א' היתה חזקה במיוחד. להלן מובאים נתונים ראשוניים שמסר לנו א' זרטל באדיבותו: עד כה נסקרו בצורה מלאה כ-1000 קמ"ר שהם כ-66 אחוז מן השטח. ב-95 אתרים נמצאה קיראמיקה מתקופת הברזל א', ביניהם 22 תילים וחורבות גדולות (ששטחם למעלה מ-25 דונם), 45 חורבות בינוניות (5-25 דונם) ו-28 חורבות קטנות (עד 5 דונם). השטח הכולל של האתרים האלה הוערך על-ידי זרטל בכ-1,300 דונם (כלומר הגודל הממוצע של יישובי הר-מנשה בתקופה הנדונה הוא כ-13.5 דונם), אך נימנו ביניהם תילי-ענק בגודל של עשרות דונמים, שספק אם היו מיושבים בתקופה זו במלוא שטחם. דומה, לפיכך, כי חישוב לפי 1,000 דונם שטח כולל יהיה סביר מכל הבחינות. רוב האתרים ממוקמים בשולי העמקים הגדולים של האזור. שטחי המדבר במזרח עניים באתרים, אך בספר המדבר ריכוזם גדול למדי. הסיבה לצפיפות האתרים בהר-מנשה קשורה ודאי בתנאים הגיאוגרפיים המשופרים של האזור — עמקים נרחבים ומיסלע נוח ביחס. מכל מקום, בכל דיון בעוצמת היישוב בהר יש לזכור, כי במנשה היה ככל הנראה בתקופת הברזל א' יסוד אוטוכטוני (מקומי) חזק; להבדיל מחבלי ההר האחרים, היה האזור מיושב בצפיפות יחסית בתקופת הברונזה המאוחרת, וגם במקרא יש רמזים לגרעין הכנעני הכולט שהיה במנשה.³⁹ מכאן, שלא כל אתרי תקופת הברזל א' יכולים להיחשב כ'ישראליים', וסביר כי דווקא בגדולים שביניהם היתה רציפות יישובית מן התקופה הקודמת. חלק ניכר מאתרי ההתנחלות של מנשה זמנם קדום.

בקעת-הירדן

הידיעות הארכיאולוגיות אודות שני צדיה של בקעת-הירדן אינן מאוזנות: במזרחה נערכו

38 ראה לעיל, הערה 4, ורשימה ראשונה של אתרים אצל א' זרטל, 'ארובות חפר והנציבות השלישית של שלמה', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1980, וכן ר' גופנא ו' פורת, 'הסקר בארץ אפרים ומנשה', סקר ארכיאולוגי (לעיל, הערה 28), עמ' 196-241; 'י פורת, אינונטר אתרים שומרון ב' 1968, דין-יחשבון פנימי באגף העתיקות (לא פורסם).

39 על כך ראה, למשל: M. Noth, *The History of Israel*, London 1958, pp. 145, 152-153; A. Alt, 'Die Reise', *PJB*, 28(1932), pp. 28-29; W.F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore 1942, pp. 160-161; ויפרט (לעיל, הערה 1), עמ' 20; 'י אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 211; הנ"ל, 'ההיאחזות וההתנחלות', ב' מזר (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, השופטים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 64-65.

שתי חפירות מרכזיות (תל דיר-עלא ותל א-סעידיה) וגם סקרים מקיפים, ודווקא צידה המערבי לא נחקר עד כה בצורה סדירה. מכל מקום, במשך השנים נתגלו במערבה של הבקעה כ-17-18 אתרים מתקופת הברזל א'.⁴⁰

השרון

בתל זרור ובתל בורגה נמצאו שכבות דלות מתקופת הברזל א' ובהן ממגורות שנכרו אל תוך השכבה הקודמת מתקופת הברונזה המאוחרת.⁴¹ במאה הי"א לפני-הספירה נבנתה בתל זרור מצודה אותה ייחס כוכבי ל'תכר', אחד מגויי הים.⁴² בסקר שערכו בשרון גופנא וכוכבי, נתגלו במערבה של מרזבת האלוביום (אזור הסחף למרגלות ההרים) אתרים אחדים מן התקופה הנדונה.⁴³ את קיומם קצר הימים הסבירו הסוקרים בהופעת גויי הים באזור במאה הי"ב לפני-הספירה. התמונה הכללית מרמזת אפוא על נסיון-התנחלות ישראלי קצרי-ימים במזרחו של השרון, נסיון שנבלם עם התבססות גויי הים בדאר הסמוכה. בכך יש דמיון רב לתמונה היישובית המצטיירת מן השפלה המזרחית.

הגליל התחתון

הידיעות על דגם הישוב בגליל התחתון בתקופת הברזל א' באות מן הסקרים שיערך לאחרונה באזור צבי גל.⁴⁴ גל חילק את חבל הארץ הנדון לשלוש יחידות 'נוף ישוב': 1. יחידת נצרת-שפרעם-נטופה שבה שטחי קירטון ובקעות פוריות — זהו אזור נוח להתיישבות מבחינת הפוטנציאל החקלאי ומקורות המים כאחד; 2. יחידת סכנין-בית זכרם, שרובה שטח הררי טרשי שאינו נח להתיישבות; 3. יחידת כוכב הירדן-חוקוק, שעיקרה רמות הבזלת של הגליל התחתון המזרחי. שטחי הרמות אינם נוחים ברובם להתיישבות ורוב הפעילות בימי קדם התרכזה לאורך הנחלים החוצים את האזור.

עבודתו הראשונה של גל היתה ברמת יששכר, שהיא חלק מיחידת הנוף — ישוב השלישית. הסתבר כי בתקופת הברזל א' התקיימו שם אתרים בודדים, ורק בסוף המאה הי"א, או בראשית המאה הי' לפסה"נ החל כאן תהליך ישובי אינטנסיבי, כשבסך הכל מוכרים 18 אתרים משלב זה. את מעט האתרים מתקופת הברזל א' קשר צבי גל עם האוכלוסיה הכנענית שהמשיכה להתקיים באותה עת בעמקים, ואת הגל הישובי של המאה הי' ייחס להתנחלותו של שבט יששכר, שעקר לכאן מצפון השומרון, מקום התנחלותו הראשונה, עם החלשות הכח הכנעני בעמקים.

40 גופנא ופורת (לעיל, הערה 38); פורת (לעיל, הערה 38); מיטמן (לעיל, הערה 5); N. Glueck, 'Explorations in Eastern Palestine, IV', *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 25-28 (1951), ch. v; H. de Contenson, 'The 1953 Survey in the Yarmuk and Jordan Valleys', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 8-9 (1964), pp. 30-46

41 K. Ohata, *Tel Zeror I*, Tokyo 1966, p. 30; חדשות ארכיאולוגיות, יח-יט (תשכ"ז), עמ' 11-12.

42 M. Kochavi, 'Zeror, Tel,' *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, IV, Jerusalem 1978, p. 1225

43 חדשות ארכיאולוגיות, יז (תשכ"ז), עמ' 10-13.

44 גל (לעיל, הערה 4 — רמת יששכר), עמ' 88-94; הנ"ל (לעיל, הערה 4 — הגליל התחתון), עמ' 34-37, 82

ואילך; הנ"ל (לעיל, הערה 6), עמ' 79-81.

ביחידת הנוף – ישוב שפרעם-נצרת מוכרים בתקופת הברזל א' 15 אתרים, וביחידת הנוף סכנין-בית הכרם נמצאו חמישה ישובי התנחלות. בשני אזורים אלה מדובר בישובים קטנים, בדרך כלל בתים ספורים בלבד. את אתרי יחידת הנוף – ישוב שפרעם-נצרת ייחס גל להתנחלות שבט זבולון ואת אתרי אזור סכנין-בית הכרם שייך למערך הישוב שגילה אהרונם בדרומו של הגליל העליון (להלן).

הגליל העליון

הסקר שערך אהרונם בגליל העליון בשנות החמישים היה, כאמור, ציון-דרך חשוב במחקר ההתנחלות הישראלית. באזור ההררי הקשה להתיישבות של הגליל העליון, גילה אהרונם קבוצה של 17 אתרים קטנים (שטחו של הגדול ביניהם, תל חרשים, 5-6 דונם), אותם תיארך למאות י"ג-י"ב לפני הספירה, וכמו-כן ליקט חרשים מתקופת הברזל א' בשני תילים באזור. את כל היישובים הללו ייחס להתנחלות בני שבט נפתלי.⁴⁵ בעניין תיארוך האתרים, הקשר בינם ובין חצור הסמוכה והבנת התהליכים היישוביים שפקדו אז את האזור – ניטש ויכוח בינו לבין ידין.⁴⁶ והנה, המידע שהצטבר במרוצת השנים עיקר למעשה את הוויכוח; כיום מתקבל הרושם, כי הקיראמיקה של שכבת ההתנחלות בחצור ושל אתרי הגליל העליון (יש לקבל את דעתו של ידין בדבר הדמיון של החומר בחצור וזה של אתרי הסקר⁴⁷) אינה משלב מוקדם של תקופת הברזל א', ונראה כי יש לתארך את האתרים האלה לסוף המאה הי"ב או אף למאה הי"א לפני הספירה.⁴⁸ בשנים האחרונות נחפרו באזור שלושה אתרים מתקופת הברזל א' – סאסא, הר-אדיר וחורבת עבות.⁴⁹ בהם וביתר אתרי הגליל (כולל אתרים שנבדקו על-ידי המחבר ור' פרנקל בשנת 1981 בדרום-לבנון), שולט הפיטס (קנקן גדול) הגלילי, שמקורו ככל הנראה בחוף הצפוני.⁵⁰ המימצא הקיראמי, ועוד יותר ממנו המצודה שנחשפה בהר-אדיר שכמותה יש אולי גם במקומות נוספים באזור,⁵¹ עשויים לעורר שאלות באשר לזהות המתיישבים החדשים. כוכבי הציע לאחרונה לשייך את מצודות הגליל לפיניקים,⁵² אך האתרים הפרוזים הקטנים אשר פוזרים בשטח ההררי הקשה של הגליל העליון עונים לרוב המאפיינים של אתרי ההתנחלות הישראליים, ולכן דומני, כי אין סיבה לפקפק בשיוכם לבני נפתלי.

45 אהרונם (לעיל, הערה 4), עמ' 17-34, 115-117.

46 למשל י' אהרונם, 'התנחלותם של שבטי ישראל בארץ', עיונים בספר יהושע, ירושלים תש"ך, עמ' 247-220; Y. Yadin, *Hazor*, London, 1972, pp. 131-132.

47 שם, עמ' 131.

48 ע' מזר, 'מקדשי תל קסילה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 337; הנ"ל, 'תשובה על הסגותיו של א' קמפינסקי', קדמוניות, 53-54 (תשמ"א), עמ' 64; הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 35; מילר (לעיל, הערה 1), עמ' 262; פינקלשטיין, חפירות והתנחלות, עמ' 276.

49 חדשות ארכיאולוגיות, נד-נה (תשל"ה), עמ' 4-5; שם, נט-ס (תשל"ז), עמ' 9-10; שם, עד-עה (תשמ"א), עמ' 4; שם, עו (תשמ"א), עמ' 9.

50 מזר (לעיל, הערה 9), עמ' 28.

51 חדשות ארכיאולוגיות, ט (תשכ"ד), עמ' 24; שם, יד (תשכ"ה), עמ' 3; שם, יח-יט (תשכ"ו), עמ' 17.

52 כוכבי, (לעיל, הערה 7), עמ' 5.

הגליל המערבי

רפי פרנקל, שסוקר באזור מזה שנים אחדות, מסר לנו באדיבותו את הנתונים הבאים: עד כה נסקרו בצורה מלאה למעלה מ-200 קמ"ר (מקורו 174 ומערכה), שהם רוב שטחה של חטיבת הנוף הזו. כ-18 אתרים חד-תקופתיים וכ-15 אתרים רב-תקופתיים נלקטה קיראמיקה מתקופת הברזל א'. כמחציתם של האחרונים נמצאים במישור החוף ואין להניח כי ישבה בהם אוכלוסיה ישראלית. שבעה מן האתרים החד-תקופתיים הם גלי-אבנים או מיבנים בודדים. הגודל הממוצע של האתרים הוא 4-5 דונם, ורק שניים הם גדולים יותר. האתרים פזורים בלב גבעות הגליל המערבי, והם מרוחקים מספר קילומטרים ממישור החוף שלו, בכך בין השאר הם נבדלים, הבדל מעניין, מן האתרים במערבו של ההר המרכזי. הקיראמיקה שנלקטה באתרי הגליל המערבי קרובה בזמנה, כך התרשמנו, לקיראמיקה של אתרי הגליל העליון.

התפשטות האוכלוסיה הישראלית בכנען

הנתונים הארכיאולוגיים שהוצגו לעיל מאפשרים עתה לערוך, לראשונה, שחזור אמין של התפשטות האוכלוסיה הישראלית בכנען במאות י"ב-י"א לפני-הספירה, שחזור המבוסס על הצטברות ידיעות על אודות דגם היישוב בתקופה הנדונה ולא על מקורות שנויים במחלוקת וקשים להבנה.

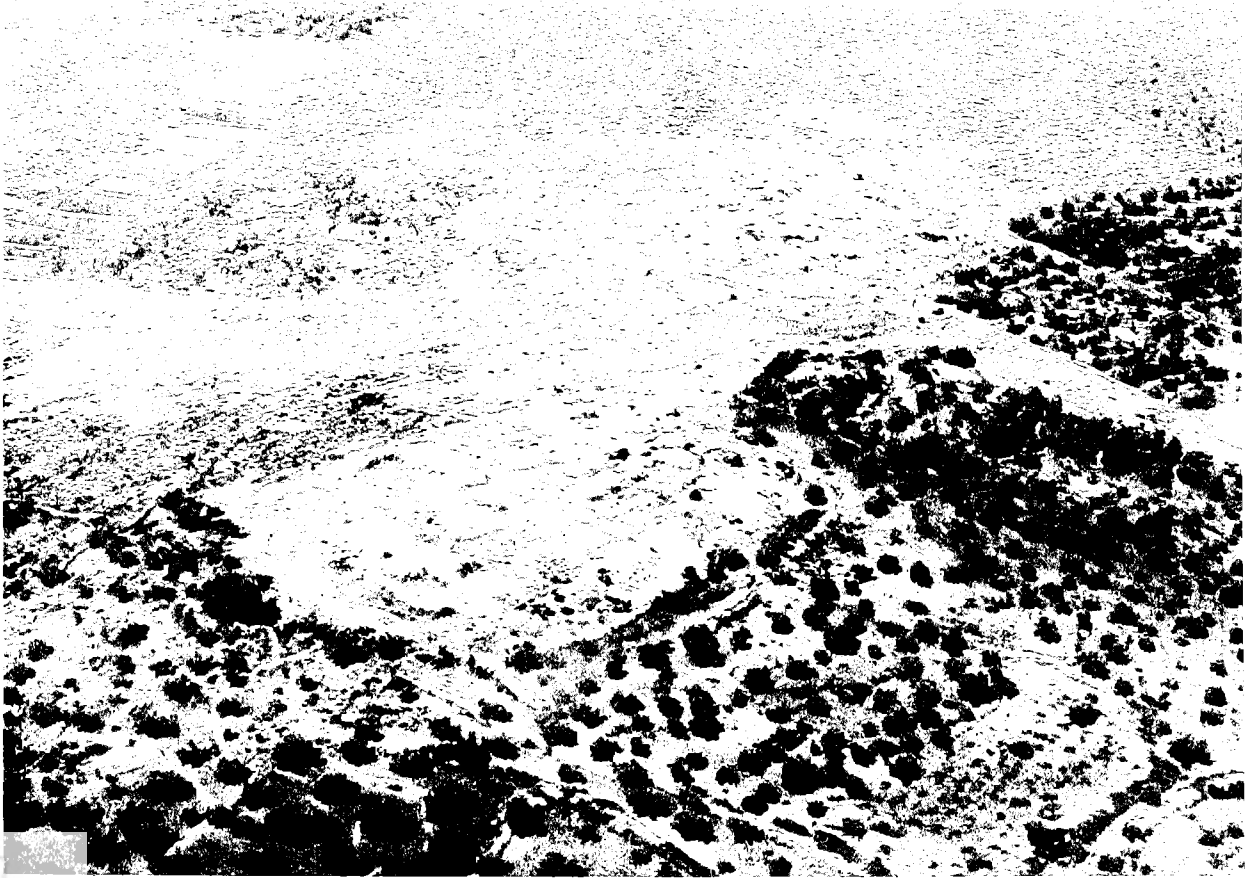
נקדים ונאמר. כי שתיים הן המסקנות העיקריות הנובעות מן הסקירה שהובאה לעיל (וראה טבלה בעמ' 21):

א. באופן כללי ניתן לקבוע כי אזור ההתנחלות הישראלית העיקרי היה בצפונו של ההר המרכזי, בין ירושלים ועמק-זרעאל, ובעיקר בארץ אפרים ומנשה. בשטח זה נסקרו כ-60 אחוז מאתרי ההתנחלות המוכרים כיום ככל רחבי ארץ-ישראל המערבית.⁵³

ב. בראשית תקופת ההתנחלות התרכזו רוב האוכלוסיה הישראלית בגב-ההר המרכזי. ההתיישבות במערב ההר, כבקעת באר-שבע, בגליל הצפוני ובגליל התחתון המזרחי התחוללה, ככל הנראה, רק בשלבים מתקדמים של התקופה. את ההיאחזות הישראלית נבחן בשלושה שלבים היסטוריים-ישוביים: ראשית תהליך ההתנחלות, שלב ההתנחלות במאה הי"א לפני-הספירה וההתפשטות בראשית תקופת המלוכה.

בתחילה אנו מוצאים, כאמור, את רוב האוכלוסיה החדשה בארץ אפרים ומנשה. אתרים מעטים נוסדו גם בבנימין, ביהודה, בשפלה הגבוהה, בשרון ובגליל התחתון. בשטח שבין ירושלים ועמק-זרעאל התרכזו אז הפעילות בקפר המדבר, בשטחי במת-הר ובעמקים הפנימיים שמשילה וצפונה. באשדות המערביים של ההר המרכזי היתה ההתיישבות באותה עת דלילה ביותר. יותר מכל מימצא אחר. מושכת כמובן את תשומת-הלב דלות היישוב

53 ובכך יש התאמה גם לידיעותינו מעבר-לירדן, שם מרוכזים, כידוע, רוב האתרים מתקופת הברזל א' בצפון. בין היבוק והירמוך. ראה מיטמן (לעיל, הערה 5).

חורבת אבר־שֶׁנֶיָה ליד סלפית, ארץ אפרים: אתר מתקופת הברזל א' שהפך לכפר גדול בתקופת הברזל ב'

ביהודה; אין זו 'טעות ארכיאולוגית', כי אם תמונה מעניינת שהולכת ומתבהרת כתוצאה ממחקרים של תקופה ממושכת. לשם המחשת העניין נציין, כי היחס כמספר האתרים, בשטח דומה, בין הר יהודה ואפרים למשל הוא כ-10: 90! המצב באזורים הסמוכים להר יהודה מחזק וממחיש היטב תמונה זו: בשפלה הגבוהה היו נסיונות־התיישבות בודדים בלבד, בדרום הר־חברון לא מוכרים אתרי התנחלות כלל,⁵⁴ ובבקעת באר־שבע החלה התיישבות ישראלית מצומצמת ביותר רק במאה הי"א לפני־הספירה. אילו היה ההר הדרומי צפוף ביישוב כבר במאה הי"ב, או אפילו במאה הי"א, היינו מצפים למצוא זרימה של אוכלוסיה לפחות דרומה, לשטחים בהם לא היתה כמעט באותה עת אוכלוסיה לא־ישראלית. לכאורה אפשר היה לטעון, כי דלילות היישוב ביהודה נובעת מסיבות אקולוגיות או גיאוגראפיות־פיסיות, אלא שבמת הר־יהודה נוחה להתיישבות לא פחות מכמת בית־אל, ומבחינת הפוטנציאל הכלכלי, דומה האזור לשטחים שהועדפו בראשית התהליך בארץ אפרים — שטחי הדגן והמירעה, ואף עולה עליהם (כיוון שביהודה יש אזורי ספר מדרום וממזרח כאחד). מכאן, שחולשת הפעילות ביהודה יכולה להיות מוסברת רק בריחוקו של האזור ממוקד ההתנחלות; דלילות היישוב ביהודה, מול הצפיפות הרבה באזור ההררי

54 נגד דעתם של חופרי משוש — קמפינסקי ואחרים (לעיל, הערה 14), עמ' 175.

חורבת טרפין ליד ביר זית, ארץ אפרים: אתר מתקופת הברזל א' בו היתה פעילות אינטנסיבית בתקופת הברזל ב', בתקופה ההלניסטית הרומית, בתקופה הביזאנטית ובימי הביניים. על קו הרקיע – הכפר עטרה

שמצפוננו, מרמזת, כי האוכלוסיה החדשה חדרה לארץ בקילוח דק ממזרח ולא מדרום, וכי מרביתן של הקבוצות שהתיישבו ביהודה באו לשם מצפון. העדויות הארכיאולוגיות מקשות אפוא על התיאוריה כי החדירה הישראלית לארץ באה מדרום.⁵⁵ הפיכתה של יהודה למרכז תוסס התרחשה, אם כן, בזמן מאוחר ביחס, אל נכון בסוף המאה הי"א, או אולי רק בראשית המאה העשירית לפני הספירה.⁵⁶

התמונה הארכיאולוגית-יישובית שתוארה לעיל משתקפת היטב במקרא. ממנו עולה כבירור, כי הפעילות בהר במאה הי"א התרכזו באפרים ובבנימין, שם גם היו המרכזים החשובים – שילה, גלגל, בית-אל, מצפה, הרמה וגבעה, בה בשעה שידיעותינו על יהודה עד ימי שאול ודוד הן מעטות ביחס. יתירה מזו, שילוב של הנתונים הארכיאולוגיים והעדויות המקראיות מצביע על תהליך מעניין של זחילת המרכזים המקודשים לאוכלוסיה הישראלית בהר דרומה, בד בבד עם ההתפשטות היישובית בכיוון זה. תוצאות חפירותינו

55 למשל אהרוני (לעיל, הערה 39 – ארץ-ישראל בתקופת המקרא), עמ' 187; מילר (לעיל, הערה 1), עמ' 284; דהיו (לעיל, הערה 1), עמ' 539, 541-542, 674.

56 ראה דהיו, שם, עמ' 547-549, ומבחינת העדות המקראית על התגבשותו של יהודה, ראה: M.A. Cohen, 'The Role of the Shilonite Priesthood in the United Monarchy of Ancient Israel', *Hebrew Union College Annual*, 36(1965), pp. 94-98

בשילה, שבלב ארץ אפרים, מצביעות על כך, שצדקו כנראה החוקרים שגרסו כי שילה היתה המרכז הראשון של שבטי ההר (להוציא את המסורת המעורפלת על שכם).⁵⁷ לאחר חורבנה, באמצע המאה הי"א לפני-הספירה, תפסה גלגל, בה פעלו שמואל ושאל, את מקומה, כשלצידה מודגשת חשיבותן של ערים בגב-הר-בנימין. רק בסוף המאה הי"א ובראשית המאה העשירית, עם התעצמות היישוב ביהודה, עלתה חשיבותם של המרכזים הדרומיים; הכוונה לחברון וכמובן לבחירתה של ירושלים על-ידי דוד.

עם התעצמותו של היישוב בגב ההר המרכזי העמיק תהליך ההתנחלות והתרחב. יחד עם זאת, תחת לחץ הפלשתים והגורמים שהתיישבו צפונה להם, חלה נסיגה של האוכלוסיה הישראלית שישבה בשפלה הגבוהה ובמזרחו של השרון. האוכלוסיה הישראלית עמדה עתה בפני דילמה כפולה: מצד אחד, האזורים הנוחים של שדרת-ההר, בעיקר בשולי העמקים הפנימיים, כבר היו מיושבים בצפיפות יחסית; ומצד שני עדיין לא היה אפשר להיאחז במישור החוף, בשפלה ובעמקים הצפוניים, שכן יושבי ההר טרם אזרו מספיק כוח כדי להתמודד על השליטה באזורים הנמוכים. כתוצאה מכך פנתה עתה ההתנחלות הישראלית אל אזורי-שוליים קשים ונידחים באשדות המערביים של ההר עצמו, שלא היתה בהם כמעט פעילות קודם-לכן, שטחים שהצריכו התמודדות עם תנאים גיאוגרפיים קשים: נוף מבותר, לעיתים ריחוק ממקורות-מים קבועים, מיסלע פחות נוח וכירוא של יער צפוף.⁵⁸ פרט להתעצמותו של היישוב ברחבי ההר המרכזי ובגליל התחתון, החלה עתה חדירה אל חבלי-שוליים לא-מיושבים נוספים: אתרים בודדים הוקמו בבקעת באר-שבע, וכמו-כן היתה אז התנחלות במערבו של הגליל, כמו גם בלב הגליל העליון ההררי, המבותר והמיוער. לתמונת המצב המצטיירת מן הנתונים הארכיאולוגיים, המצביעה על כך שעיקרו של תהליך ההתנחלות התרחש בצפונו של ההר המרכזי וכי ההתפשטות אל החבלים האחרים נבעה ממנו, כלומר שההר המרכזי היה ה'מאגר' של האוכלוסיה שזרמה בשלבים מתקדמים של התהליך לאזורים הפריפריאליים — יש רמזים גם במקרא. לא נעמיק בכך ברשימה זו, רק נזכיר כי הד לחדירה ליהודה מן הצפון יש אולי בשופטים א,⁵⁹ כי יש עדויות לכך שמוצאו של יששכר (שהתנחל, כפי שהראה צבי גל, ברמות הבולת של הגליל התחתון המזרחי רק במאה העשירית לפני-הספירה) היה, ככל הנראה, בצפון השומרון,⁶⁰ וכי מסורות חזקות למדי מדגישות שורשים שהיו לאשר בדרום הר-אפרים.⁶¹ תיאור הליכתו של שבט הדני

57 בעניין מקומה של שילה בין שאר מרכזי אוכלוסית ההר ראה, בין היתר, נות (לעיל, הערה 39), עמ' 95-96; דה-יו (לעיל, הערה 1), עמ' 703-710; A. Lemaire, 'Asriel s'r'l Israel et l'origine de la Confédération israélite', *Vetus Testamentum*, XXIII (1973), pp. 242-243 ועל העדויות הארכיאולוגיות ראה: 'פינקלשטיין, ש' בונימוביץ וצ' לדרמן, 'החפירות בשילה בשנים 1981-1983', קדמוניות (בדפוס).

58 פינקלשטיין, חפירות והתנחלות, פרק ד — 6, 7.

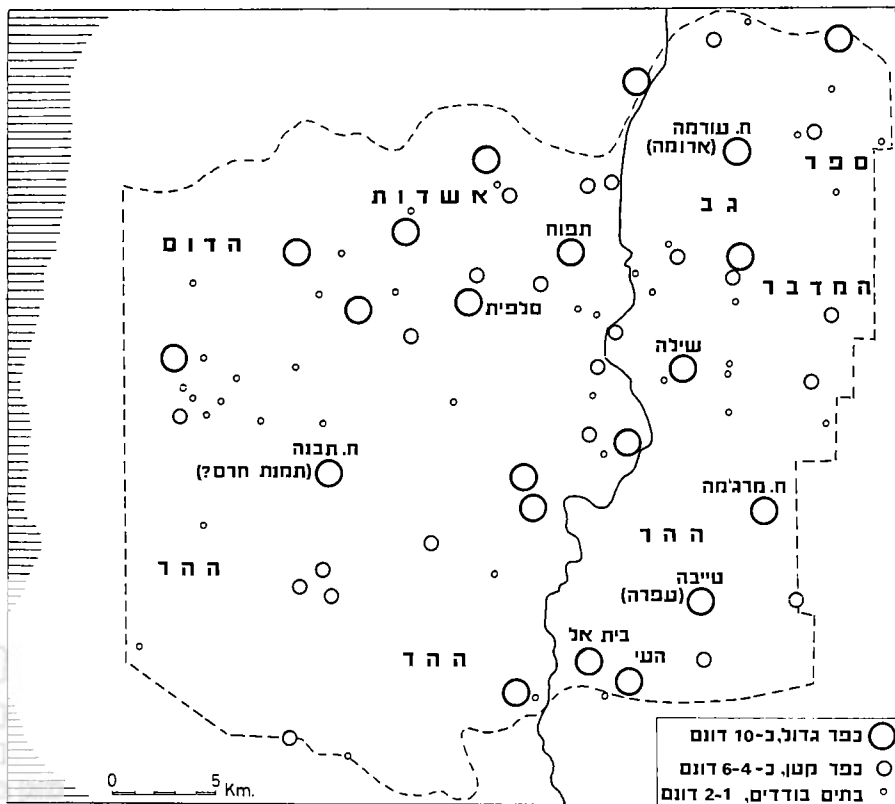
59 ראה למשל דה-יו (לעיל, הערה 1), עמ' 541-542.

60 גל, לעיל, הערה 6.

61 ראה: ש' ייבין, ערך 'אשר', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 779; דה-יו (לעיל, הערה 1),

עמ' 665; A. Malamat, 'Origins and the Formative Period', H.H. Ben Sasson, *A History of the Jewish People*, London 1976. p. 64

the Jewish People, London 1976. p. 64

אתרי תקופת הברזל א' בארץ אפרים, על-פי גודלם

צפונה, דרך הר-אפרים, שקיבל כמדומה לאחרונה ראייה ארכיאולוגית מעניינת,⁶² משתלב גם הוא במסגרת זו.

השלב האחרון של תהליך ההיאחזות הישראלית בארץ הגיע בסוף המאה הי"א ובראשית המאה העשירית, כשהמובלעות הכנעניות האחרונות בעמק הוכנעו וגם הפלשתים נהדפו מאזורים מסוימים של השפלה והחוף הדרומי. האוכלוסיה הישראלית חדרה עתה לחבלים שהיו סגורים בפניה בשלבים הראשונים של התקופה.

לסיכום פרק זה ברצוננו לחזור ולהדגיש, כי הדגם היישובי של אתרי ההתנחלות מלמד, שאין לבסס את שיחזור תהליך ההתנחלות על אזורים פריפריאליים ומשניים בחשיבותם בפרשה היסטורית זו, כגון בקעת באר-שבע או הגליל העליון, אלא בראש וראשונה על התמונה המצטיירת ממימצאי הסקרים והחפירות בצפונה של ההר המרכזי.

62 דן הוא היחיד בין אתרי הגליל העליון ובקעת החולה בו נתגלו קנקנים דומים לקנקני שפת-צווארון מטיפוס ההר המרכזי. ביתר האתרים נפוץ, כפי שראינו, הפיטס הצפוני: A. Biran, 'Tel Dan — Five Years Later', *BA*, 43(1980), p. 174

גודלה של האוכלוסייה הישראלית בתקופת הברזל א'

לשאלת אומדן האוכלוסייה הישראלית בתקופת הברזל א' נודעת חשיבות מכרעת בכל דיון באופיים של התהליכים שפקדו אז את הארץ, ויש לה, ללא ספק, מקום מרכזי בוויכוח בין שלוש האסכולות אודות ההתנחלות. אצל בעלי הגישה הסוציולוגית, למשל, היתה זו במוצהר נקודה מרכזית במערכת טיעוניהם:

השאלה העיקרית, אשר בה תלוי כל היתר, היא — מה היו המקורות של אוכלוסייה זו של שנים־עשר השבטים, שאולברייט העריכה לפני שנים בכרבע־מיליון נפש, דור או שניים בלבד לאחר תקופת משה.⁶³

לאמור, גודלה המשמעותי של האוכלוסייה המתנחלת אינו מאפשר, לדעתם, לחפש את מקורותיה באזורי ספר המדבר החוגרים את ארץ־ישראל.

החוקרים שעסקו בנושא זה בעבר, נאלצו להסתפק בנתונים של מיפקדים מקראיים ובמקורות היסטוריים עקיפים אחרים, הדורשים רובם ככולם פרשנות אשר עלולה לגרום לכך שהתוצאות תהיינה קיצוניות ורחוקות זו מזו. גם אם לא כתבו זאת במפורש, הניחו רוב המלומדים א־פריורי, כי אוכלוסייה בהיקף משמעותי נכנסה בתקופה הנדונה בצורה זו או אחרת לארץ־ישראל. אולברייט, שלדעתו היתה מטבע הדברים משקל רב, אמד את מניין תושבי הארץ בראשית תקופת המלוכה, כלומר בסופו של התהליך הנדון כאן, בכ־750,000 נפש.⁶⁴ ובמקום אחר שיער, כי בימי המלוכה המאוחדת יכלה האוכלוסייה להכפיל את עצמה מ־400,000 ל־800,000.⁶⁵ את האוכלוסייה הישראלית דור או שניים אחרי משה הוא העריך, כפי שראינו, בכ־250,000.⁶⁶ ברון אמד את מספר תושבי הארץ בשנת 1000 לפני־הספירה בכ־1,800,000 נפש (!),⁶⁷ ואבי־יונה — על בסיס הערכת מספר תושבי הארץ בתקופה הרומית־ביזנטית — גרס, כי אפשר לאמוד את מספר התושבים בימי המלוכה הישראלית למליון ושליש ואת מספרם בימי הכבוש ללא פחות ממליון.⁶⁸

בשנים האחרונות, משהצטברו בידינו ידיעות רבות ממחקרי השדה המקיפים שנערכים בחבלים שונים של הארץ, נפתח פתח לאומדן ריאלי יותר של אוכלוסיית הארץ בימי־קדם, אומדן המבוסס על נתונים ארכיאולוגיים מוצקים ולא על מקורות מעורפלים או הערכות אינטואיטיביות ולעיתים אמוציונאליות. התברר, כי המספרים שהוזכרו בעבר היו גבוהים

G.E. Mendenhall, "Change and Decay in all Around I See" Conquest, Covenant and the 63 Tenth Generation', *BA*, 39(1976), p. 155

W.F. Albright, 'The Administrative Divisions of Israel and Judah', *The Journal of the 64 Palestine Oriental Society*, V(1925), pp. 20-25

W.F. Albright, *The Biblical Period*, Pittsburgh 1950, pp. 56, 60, n. 75 65

C.C. McCown, 'The Density of Population in Ancient Palestine', *Journal of Biblical 66 Literature*, 66(1947), p. 435

A. Baron, 'Population', *Encyclopedia Judaica* XIII, Jerusalem 1971, p. 869 67

מ' אבי־יונה, ערך 'אוכלוסייה', אנציקלופדיה מקראית, א, עמ' 146. אך בנושא 'מספר יוצאי מצרים' היו גם מינימאליסטים שריברו על אלפים מעטים: -208, F. Petrie, *Researches in Sinai*, London 1906, pp. 208-221; A. Lucas, 'The Number of Israelites at the Exodus', *Palestine exploration Quarterly*, 1944, p. 166

ביותר וכי יש להורידם בצורה דראסטית.⁶⁹ מתבקשת אפוא בדיקה מחודשת גם באשר לתקופת הברזל א'. לצורך זה נשתמש כמובן בנתונים שהוצגו לעיל. נתונים אלה, הגם שאינם מלאים, משקפים, למיטב הכרתנו, בצורה נאמנה את הדגם היישובי של ההתנחלות בארץ-ישראל המערבית; מצד אחד, אזורים כמו הגליל המערבי והגליל התחתון המזרחי נסקרו בצורה מלאה, ובחבלים אחרים, כמו בקעת באר-שבע, אפרים, מנשה והגליל העליון, ידיעותינו טובות למדי; ומצד שני, גם באזורים כהם היו עבודות השטח פחות אינטנסיביות, כמו שפלת יהודה, הרי-יהודה או בנימין, קשה להניח שיחול שינוי קיצוני בידיעותינו. לפני שנסכם את נתוני סקירתנו, ברצוננו להעיר שלוש הערות על שיטת חישוב האוכלוסיה: א. יש בידינו כיום נתונים לא-מעטים המקנים לנו מושג ברור למדי על גודלם של אתרי ההתנחלות החד-תקופתיים. באתרים רבת-תקופתיים אומדן השטח כמובן קשה יותר, אך ניתן, דומני, להגיע להערכה מקורבת הן על-סמך נתוני האתרים החד-תקופתיים והן על-ידי בדיקה (בסקר) של היחס בין הקיראמיקה של תקופת הברזל א' לקיראמיקה של התקופות האחרות המיוצגות בהם. בעבודתנו בארץ אפרים הגענו למסקנה, כי במקרים כאלה היה בדרך כלל גודל שטחו של האתר בתקופת הברזל א' לא יותר ממחצית שטחו בתקופת הברזל ב' (שהיא פעמים רבות הדומיננטית באתרי ההר), ובדרך-כלל עוד הרבה פחות מכך. ב. נקטנו במקדם-צפיפות של 25 נפש לדונם. בעת האחרונה התברר, כי זהו מספר ריאלי וכי מקדמים גבוהים יותר, כהם השתמשו בעבר, היו מוגזמים.⁷⁰ אפשר שגם מקדם זה מעט גבוה מדי, בעיקר עבור יישובים של חברה העוברת תהליך התנחלות ושחלק מאתריה הבנייה דלילה יחסית.⁷¹

ג. ברור, כי בחישובינו באים לידי ביטוי רק יושבי הקבע, אלא שלפחות בסוף המאה הי"א, ערב כינון המלוכה בישראל, אין גם להגזים בחלקם של הנוודים למיניהם בכלל האוכלוסיה. מן הראוי לזכור כי בסוף התקופה העות'מאנית, למשל, כשהיה המספרם של הברווים באוכלוסיה גבוה ביחס, לא עלה חלקם על 15 אחוז מכלל תושבי הארץ.⁷² הטבלה הבאה מסכמת אפוא את ידיעותנו על-אודות חבלי ההתנחלות הישראלית: המספר שקיבלנו, כ-38,500, משקף את מספרם של תושבי האתרים הידועים כיום. אם נכפיל עתה את האוכלוסיה בכל אזור במקדם המופיע בעמודה האחרונה, הוא המקדם המכסימאלי הדרוש, להערכתנו, להשלמת ידיעותינו — נקבל תוצאה של כ-55,000 נפש בכל רחבי הארץ, מספר שהוא אולי אפילו גדול משהו ממה שמתחייב מן הפערים בידיעותינו. יתירה מזו, יש להביא בחשבון שהתוצאה כוללת גם את אוכלוסיית אתרי השפלה והשרון, שנעזבו במרוצת התקופה; בלעדיהם יקטן המספר לכדי כ-50,000 נפש.

69 על התקופות הקדומות ראה, למשל: מ' ברושי ור' גופנא, 'יישובה של ארץ ישראל ואוכלוסיתה בתקופת הברונזה הקדומה', ארץ ישראל, יז (תשמ"ב), עמ' 147-157; הנ"ל, 'ארץ ישראל בתקופת הברונזה התיכונה II, יישובים ואוכלוסיה', קתדרה, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 3-26; 'י שילה, 'מניין תושבי ארץ ישראל בתקופת הברזל לאור ניתוח מדגמי של תכניות הערים, שטחן וצפיפות האוכלוסיה בהן', ארץ-ישראל טו (תשמ"א), עמ' 274-282.

70 ראה דיון אחרון בנושא זה אצל ברושי וגופנא, שם, ארץ ישראל ואוכלוסיתה.

71 למשל, האתר של גילה שבו השטחים הפתוחים גדולים ביחס, מזר (לעיל, הערה 9), עמ' 6 (תכנית).

72 א' שמואלי, קץ הנוודות, תל-אביב תשמ"א, עמ' 73.

מקדם	אומדן	מספר האתרים	שלב היישוב בתקופת הברזל א'		מצב ידיעותינו		האזור
השלמת הערכתנו*	האוכלוסיה	המוכרים כיום	מאוחר	מוקדם	רבות	חלקיות	
2	200-150	3-2	×		×		בקעת באר-שבע
2	1,250	כ-10(?)	×	×		×	הרי-יהודה
3	500	2		×		×	שפלת-יהודה
3	100	בודדים(?)		לא-ידוע		×	מדבר-יהודה
1.5	2200	12	×	×		×	בנימין
1.25	7,500	92	×	×	×		אפרים
		עם אתרי אזור עזבת-צרטה					
1.5	16,500 מתוך 25,000	כ-70 מתוך 95	×	×	×		מנשה **
2	1,250	כ-10		×		×	השרון ***
2	2,200	18-17		לא-ידוע		×	בקעת-הירדן
1.5	2,000	20	×	×	×	×	הגליל התחתון במרכזו ובמערבו
1.25	2,500	25	×		×		הגליל המערבי (בלי מישור-החוף)
1.5	2,300	23	×		×		הגליל העליון ועמק-הירדן *** (דן וחצור)
38,500		כ-285	סך-הכל				

* במקדם המופיע בעמודה זו אנו מעריכים את המכפלה המכסימאלית האפשרית הדרושה, לדעתנו, להשלמת ידיעותינו על גודל האוכלוסיה.

** צמצום מספר האתרים ואוכלוסיתם נובע מן ההערכה כי במנשה היו בתקופה הנדונה יסודות לא-ישראלים משמעותיים (וראה לעיל).

*** קשה לקבוע, אם כל האוכלוסיה בחבלים אלה ניתנת להגדרה כ"ישראלית".

ברור, כי האומדנה שקיבלנו משקפת את היקפה של האוכלוסיה הישראלית בסוף המאה הי"א לפני-הספירה, ערב ראשית המלוכה.

נתון חשוב לא פחות עבור הדיון באופיה של ההתנחלות הוא גודלה של האוכלוסיה בראשיתו של התהליך. כדי לנסות ולהעריך אותה נשמיט תחילה את החבלים בהם החלה ככל הנראה ההתיישבות בשלב מאוחר ביחס של התקופה ונשתמש בנתוני עבודתנו בארץ אפרים כמודל עבור האזורים האחרים, בהם היה רצף יישובי לכל אורך תקופת הברזל א'. לפי מיון הקיראמיקה באתרי הברזל א' באזורנו הגענו למסקנה, כי רק בכ-40 אחוז מהם היתה פעילות כבר בשלב מוקדם של התקופה. יש לזכור, כי אתרים אלה התפתחו במרוצת השנים והגיעו, מן הסתם, לשיאם בשלב מאוחר של פרק-הזמן הנדון; דהיינו, שטחם בתחילה היה קטן יותר. לדוגמה, גודלו של הכפר הברזלי הקדום בחרבת רונה היה כ-10 דונם,⁷³ אך בימיו הראשונים הוא היה, ללא ספק, קטן בהרבה. אם נעריך את שטחם של אתרי ההתנחלות בארץ אפרים בשלב המוקדם של קיומם בכחצי מגודלם בסוף התקופה, נגיע לאומדן אוכלוסיה של כ-2,500 נפש, כלומר כ-35 אחוז מאוכלוסיית האזור בסוף התקופה. אם נשתמש עתה באותו יחס לגבי החבלים האחרים, שהיו מיושבים כבר בתחילת התקופה, (בשרון ובשפלת-יהודה נחשב את כל האוכלוסיה), ונכפיל ב'מקדם ידיעותינו', נגיע למספר של כ-20,000 ישראלים ברחבי הארץ במחצית המאה הי"ב לפני-הספירה או בסופה! מספרים אלה נמוכים פי כמה וכמה ממה ששיערו, כפי שראינו, חוקרים בעבר. הקורא התוהה שמה טעינו באחדות מהערכותינו, או המשער שגודלה של האוכלוסיה שאינה יושבת-קבע היה גדול יותר ממה שאנו מעריכים, יכול להכפיל ואף לשלש מספרים אלה ועדיין משמעותם המכריעה להבנתה של התקופה לא תשתנה.

לא נותר לנו, לסיכום, אלא להצביע על שני עניינים אשר מקבלים משמעות מיוחדת מתוצאות אומדננו: ברושי העריך לאחרונה את מניין תושבי הארץ בתקופת הברונזה המאוחרת בכ-70,000.⁷⁴ אם נאמוד את האוכלוסיה הישראלית ממש בראשית תהליך ההתנחלות במחצית גודלה בסוף המאה הי"ב, נמצא כי בסוף המאה הי"ג או בראשית המאה הי"ב היה היחס בין האוכלוסיה המתנחלת ליושבי הקבע דומה ליחס בין הברווים ואוכלוסית הקבע בראשית המאה הנוכחית (כ-15:85). ההיקף המצומצם של הקבוצות הנדונות, הן בצורה מוחלטת והן מבחינה יחסית, נוטל את העוקץ מאחד הטיעונים המרכזיים של בעלי האסכולה הסוציולוגית, האומר כי היקפה של ההתנחלות אינו מאפשר לחפש את מקורותיה בספר המדבר. האומדן שהבאנו מסביר גם כיצד אפשרית היתה חדירה שקטה ואיטית של אוכלוסיה פסטוראלית, אל ההר, מבלי להטריד את עיקרה של האוכלוסיה הכנענית של הארץ ומבלי לפגוע באינטרסים המצריים בכנען.

R.E. Cooley, 'Four Seasons of Excavations at Khirbet Raddana', *Near Eastern Archaeological Society Bulletin*, N.S. No. 5(1975), p. 13

74 ידיעה בעל-פה ובהרצאה באוניברסיטת בראילן, יוני 1982. לפי חישוב שטח היישובים בתקופת הברונזה המאוחרת ובמכפלה של מקדם צפיפות האוכלוסיה (25), היינו מגיעים למספר מעט נמוך יותר. ראה: ר' גונן, 'העיור בכנען ערב כיבוש הארץ בידי בני ישראל', מלאת, מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ותרבותו, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 35.